

Bahtiyorjon G'iyosov

Namangan davlat universiteti
"An'anaviy xonandalik va cholg'u ijrochiligi kafedrası" o'qituvchisi
E-mail: giyosovbahtiyorjon@gmail.com

Golibjon Isroilov

Namangan davlat universiteti
"An'anaviy xonandalik va cholg'u ijrochiligi" kafedrası talabasi
E-mail: golibjonisroilov5gmail.com

Madina Rajabova

Namangan davlat universiteti
"An'anaviy xonandalik va cholg'u ijrochiligi" kafedrası talabasi
E-mail: rajabovam157@gmail.com

**SOZ YASASH AN'ANALARI VA UNING ZAMONAVIY
TRANSFORMATSION JARAYONLARI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada sozgarlik san'atining ilmiy-amaliy va nazariy asoslari, uning o'zbek milliy musiqa san'ati, hunarmandchilikda tutgan o'rni hamda ijtimoiy-madaniy ahamiyati atroflicha tahlil qilinadi. Mazkur maqolada milliy cholg'u sozlarini yasash jarayonining bosqichlari, unda ishlatiladigan materiallar, materiallarni tanlash va uning akustik xususiyatlari hamda ustoz-shogird an'anasining roli ilmiy-amaliy jihatdan tadqiq qilinadi. O'zbekistonda shakllangan sozgarlik maktablarining o'ziga xos jihatlari, ularning texnologik va estetik farqlari ilmiy-tahliliy asosda ochib berilib, sozgarlik san'ati an'alarining saqlanishi va rivojlanish masalalari, soz yasash an'alarining zamonaviy innovatsion texnika hamda texnologiyalar bilan integratsiyalashuv jarayonlari ham muhokama qilinadi.

Kalit so'zlar: sozgarlik san'ati, milliy cholg'ular, musiqa madaniyati, akustika, ustoz-shogird an'anasi, hududiy maktablar, innovatsion texnologiyalar, rezonans, materialshunoslik.

**TRADITIONS OF MAKING MUSICAL INSTRUMENTS AND THEIR
TRANSFORMATION PROCESSES**

Abstract. *This article provides a comprehensive analysis of the scientific, practical, and theoretical foundations of instrument-making art, its role in Uzbek national musical art and traditional craftsmanship, as well as its socio-cultural significance. The study examines the stages of crafting national musical instruments, the materials used, the criteria for their selection, and their acoustic properties, along with the role of the master-apprentice tradition from a scientific and practical perspective. The distinctive features of regional schools of instrument-making in Uzbekistan, as well as their technological and aesthetic differences, are revealed through a scientific-analytical approach. The article also discusses issues related to the preservation and development of instrument-making traditions, as well as their integration with modern innovative techniques and technologies.*

Keywords: *instrument-making art, national musical instruments, music culture, acoustics, master-apprentice tradition, regional schools, innovative technologies, resonance, materials science.*

Musika san'ati insoniyat madaniyatining ajralmas tarkibiy qismlaridan biri hisoblanadi. Har qanday musika asari, o'sha ijro etilayotgan cholg'u sozisiz yoki boshqa ijro vositalarisiz to'liq ifodalanmaydi. Bir gap bilan aytganda, cholg'u bo'lmasa kuy qayerdan taraladi?

Soz faqat tovush chiqaruvchi vosita emas, balki insonlar musiqiy tafakkurining ifodalovchisidir. Ma'lum bir sozni qo'lga olgan sozanda, qo'lidagi soz bilan o'zining dardi va orzu-umidlari haqida so'zlaydi. Ya'ni qo'lida soz bilan musika orqali ifoda etadi. Dutor, gijjak, rubob, chang, sumay, nay kabi milliy cholg'ular orqali xalqning tarixiy tuyg'ulari, orzu-umidlari, hayotga qarashi, dard va shodligi ifoda etiladi. Demak, so'zgarlik san'ati – bu milliy ohanglar xotirasini asrash vositasidir.

“So'zgarlik san'ati o'zbek xalqining ko'p asrlik musika va hunarmandchilik an'alarining tutashgan noyob san'at turlaridan biridir. Ushbu san'at turi nafaqat

musiqiy soz yasash faoliyatini, balki chuqur falsafiy-ma'naviy, estetik va ijtimoiy jihatlarni ham o'z ichiga olganligini ko'ramiz. So'zgarlik san'ati vositasida xalqimizning madaniy xotirasi, milliy ruhiy olami va badiiy idroki ifodalanadi. So'zgarlik san'ati tushunchasining mohiyati – u faqat texnik hunar emas, balki ijodiy tafakkur, estetik idrok, milliy an'ana va musiqiy-falsafiy bilimlar uyg'unligidan tashkil topgan murakkab faoliyat turidir.

So'zgarlikda ustoz-shogird an'anasi asosiy o'rin tutadi, bu esa bu san'at turining avloddan-avlodga o'tishini, davomiyligini va mahalliy maktablar shakllanishini ta'minlagan. Milliy musiqa madaniyatimiz tarixida ana o'sha ustoz va shogirdlar sozgarlik sohasini moziyning necha ming yillik yo'llaridan mukammal holda bekamu ko'st olib o'tganlar. Muhimi shundaki, ular sozgarlik sohasini tarix yo'llaridan shunchaki olib o'tibgina qolmadilar, balki sozgarlikning ma'naviy va amaliy qonuniyatlarni yaratib, keying avlodlarga meros qilib qoldirib ketdilar" [1, 34-b]. Hozirgi globallashuv jarayonlarida, nomoddiy-madaniy meroslarimiz yoqolib borayotgan bir vaqtda shuni aytib o'tish joizki, Mumtoz madaniyatimizning ajralmas tarkibiy qismi bo'lgan cholg'ularning kelib chiqish tarixi, tayyorlanish jarayoni, ustalarning kasbiy mahoratlarini ilmiy nuqtai nazardan chuqur o'rganish shu kunning dolzarb masalalaridan biri bo'lib, uni ado etish bizning vazifamiz va muqaddas burchimizdir [2, 34-b].

Ilmiy nuqtai nazardan tahlil etib o'rganadigan bo'lsak, sozgarlik san'atida uslub va texnika o'ziga xos maktablar asosida shakllanganligini ko'ramiz. O'zbekistonning turli hududlarida faoliyat yuritgan sozgarlar o'z ustaxonalarida hududiy maxsus texnologiyalarga tayanib ish olib boradilar. Shuning uchun har bir hududning va har bir sozgar ustaning avloddan avlodga o'tib boruvchi o'z an'analari mavjud. Ushbu mavjud an'analalar faqatgina avloddan-avlodga, ustozdan-shogirdga o'tib boradi.

Farg'ona vodiysidagi sozgar ustalar rubob, dutor va gijjak yasashda yetakchi hisoblanishgan. "Qo'qonda Mo'minbek degan usta o'tgan. Undan keyin uyoq tomonlarda dutor yasovchi usta chiqmadi" [1, 59-b]. Sozgarlik san'atida hozirgi

kunda ham Farg'ona maktabi o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Farg'ona maktabida yasalgan cholg'ular yengilligi va ixchamroq tuzilishi, naqshlar bilan o'zgacha uslubda bezatilganligi va cholg'u kosaxonasining o'ziga hos jarangi bilan boshqa maktablardan farq qiladi.

Buxoro maktabiga xos rubob va chang yasash maktabi, ko'p qatlamli rezonatorli devorlar, o'zgacha jilolanuvchi maxsus sirli laklar bilan qoplangan yuzalar, noyob hamda vohaga hos bo'lgan naqsh inklyuziyalari (katta miqdorda tilla va suyak ishlanmalar) bilan ajralib turadi. Ushbu maktabning ham cholg'ulari ovoz temбри jihatidan boshqa maktab cholg'ularidan farqlanadi.

Xorazm maktabi ham xozirgi kunda tor, qo'shnay va dutor cholg'ularini yasashda o'ziga hosligi bilan ajralib turadi. Betakror temбриli cholg'u navlarini yasashda cholg'u devorlarining qalinligi, katta rezonator kosaxonasi, ohangdor ovozi hamda ushbu cholg'u ovozlarining uzoq va davomli jarangi ushbu maktabning asosiy sifatlaridandir.

Ushbu maktablar o'rtasida soz yasashda, yog'ochni quritishda, unga ishlov berish hamda estetik bazatish ishlarida texnik va ijodiy yondoshish bo'yicha farqlar mavjud bo'lsa-da, ushbu maktablar sozgar ustalarining barchasi mahorat, aniqlik va did bilan o'zlarining ilmiy-ijodiy ish faoliyatlarini davom ettirmoqdalar.

Sozgarlar odatda yong'oq, tut, tol, archa, qayin kabi yog'och turlaridan foydalanadilar. Bu yog'ochlarning har biri o'ziga xos rezonator xususiyatlarga ega. Masalan, yong'oq yog'ochi zichligi va ishlov berish osonroqligi bilan mashhur bo'lsa, tut yog'ochi yengil, mustahkam hamda tovushni yaxshi sadolantira olish hususiyati bilan ajralib turadi.

Ustalar, shuningdek, kosaxona qoplamalari uchun teri (ko'pincha echki, buzoq yoki toy terisi) hamda yog'ochdan yasaladigan qopqoqlar (tut va boshqa qattiq hamda zich bo'lgan yog'och materiallari), metall torlar (mis yoki bronza) va tabiiy o'simliklardan olinadigan bo'yoq va lak mahsulotlaridan foydalanadilar. Bularning barchasi cholg'u sozining asosi bo'lgan akustik samaradorlikni oshirishda hal qiluvchi rol o'ynaydi.

Cholg'u sozlarni yasash quyidagi asosiy bosqichlardan iborat:

1. Loyihalash (proyektlash): bu bosqichda butun daraxtlarning ma'lum bir soz qismlari uchun ishlatiladigan bo'laklari (xomashyo, yog'och) tanlanib, cholg'u sozi qismlarining o'lchamlari, torlar o'rni, turli bezak qismlari, tanasining simmetrik shakli, rezonator kamerasining (kosaxona) ichki va tashqi hajmi belgilab olinadi.

2. Yog'ochni (material, xomashyo) tayyorlash: tanlangan yog'och quritiladi. Chunki, yaxshi quritilmagan xomashyo (yog'och) soz yasilib, ma'lum bir vaqt o'tgandan so'ng deformatsiyaga uchrab, o'z hususiyatini yoqotishi mumkin. Ushbu holatlarni inobatga olgan holda ustalar qaysi bir cholg'uni yasayotganliklariga qarab, turli vaqt va har xil sharoitlarda yog'ochni quritadilar (ba'zan bir necha yil davom etadi; maxsus qutilarga xomashyoni solib yerni ostiga ko'madilar yoki cho'l hududlarda saqlaydilar). Yog'ochni kesib, parmalab, yelimlab kerakli shaklga keltiradilar.

3. Sozning qismlarini birlashtirish, yelimlash va ishlov berish: kesib olinib ma'lum bir shaklga ketirilgan cholg'u qismlari turli texnologiyalar asosida birlashtiriladi. Kerakli qismlar bir biriga mahkamlanadi hamda butun bir shaklga keltiriladi (yahlitlanadi) va mayda ishlov beriladigan (quloqlar va boshqa texnik apparatlar) qismlariga etibor qaratiladi.

4. Ladlar o'rni, tor ilgaklari, qopqoq qismlarini o'rnatish va bezatish: yaxlit holga keltirilgan cholg'uni dastlab parda, lad o'rnolari mahkamlanadi (bunda ba'zi cholg'ularga metal jezlar qoqiladi, ba'zilariga bog'lama pardalar o'rab chiqiladi). Torlarni ushlab turuvchi mexanizm ilgaklar aniq hissob kitob orqali joyiga o'rnatiladi. Cholg'uning kosaxona qismiga qopqoq (deka) yoki teri pardalar o'rnatiladi va qoplanadi. Keyingi qadamda naqshlar o'yib ishlanadi yoki sadaf orqali bezatish ishlari amalga oshiriladi. Ya'ni bunda yog'och o'yilib kerakli joylari ochiladi. Ushbu o'yib olinib ochilgan qismlariga hayvonlar suyagi yoki chig'anoqlarga ishlov berish orqali yasalgan shakllar, yozuvlar va boshqa

elementlar qadab chiqiladi. Yoki estetik badiiy elementlar turli xildagi tabiiy bo'yoqlar orqali chiziladi.

5. Ijro uchun tayyorlash, sozlash: bu bosqichda cholg'uning asosiy va shayton xarraklari o'z joyiga o'rnatiladi va torlari tortiladi. Torlarni cholg'u dastasiga nisbatan masofasi to'g'irlanadi. Cholg'uning menzurasi maxsus tekshirish yo'li orqali me'yyoriga keltiriladi. Sozning eng ohirgi mayda detallarini ham ko'zdan qochirmagan holda ijro uchun tayyor holga keltiriladi.

Agar yuqoridagi besh bosqichni sinchiklab o'rganib tahlil qilinsa, mazkur bosqichlar ko'pgina san'at turlari va ilm uyg'unligining mahsuli ekanligini payqash mumkin. Chunki sozgar nafaqat hunarmand, balki akustik fizikani chuqur biladigan muhandis hamdir.

Turkiy hamda O'rta Osiyo xalqlari orasida keng tarqalgan ma'lum bir turga kiruvchi, oiladosh cholg'ularni kuzatsak, sezilarli farqlar ko'zga tashlanmaydi. Ularni qismlar hattoki ijro qilish uslublari ham deyarli bir xildir. Qolaversa, ushbu cholg'u asboblarning shakli, tovushi, yasash texnologiyasi va ular bilan bog'liq bo'lgan semantik ma'no (ibora, so'z, termin)lar bir biriga juda yaqin. Masalan, g'ijjak va g'ijjakka o'xshash cholg'ular tojik, ozarbayjon, turkman, arman, uyg'ur, arab, mo'g'ul, koreys va boshqa xalqlarda uchraydi [4, 83–84-b]. Tojikistonda va Turkmanistonda g'ijjak, azarbayjonda kemancha, uyg'urlarda kamon, Eron va Afg'onistonda rebab deb yuritiladi. Ularning barchasi ruhiy va madaniy jihatdan bir biri bilan o'zaro bog'liq. Shu bois, sozgarlik san'atini milliy identiklik bilan birga, butun insoniyat hamda turkiy-islomiy musiqiy sivilizatsiyaning ajralmas bo'lagi sifatida e'tirof etish mumkin.

Hozirgi davrda XXI asr globallashuv, texnika va raqamli texnologiyalar taraqqiy etgan vaqtda so'zgarlik san'atining rivoji yangi texnologiyalar bilan boyitilmoqda. Raqamli loyihalash, 3D modellash, lazerli kesish va rezonansni kompyuter orqali tahlil qilish imkoniyatlari ustalar uchun yangi imkoniyat eshiklarini ochmoqda. Yangicha innovatsion uslublarda sozgar ustalar ish faoliyatlariga tadbiiq qilinmoqda. Masalan, lazerli kesish – yog'ochni aniq

o'lchamlarda kesishga imkon yaratadi, bu esa cholg'uning ovoz sifatiga ta'sir etib, kosaxonaning rezonator aniqligini oshiradi. Cholg'uning tovush ko'lamini raqamli tahlil qilish – ushbu sozning akustik jihatlarini matematik jihatdan aniq baholash imkonini beradi. Turli xildagi yog'ochga ishlov beruvchi modul tizimlar –cholg'ularning turli xil qismlarini tamirlash, modernizatsiya qilish va almashtirish imkonini beradi (masalan, g'ijjak cholg'usi kosaxonasini almashtirish yoki bazi bir cholg'ularga zamonaviy mehanizmlarni o'rnatishda).

Globalashuv sharoitida milliy san'at turlari o'z o'rmini yo'qotmasligi uchun ularning qadriyatlik hamda an'anaviylik jihatlarini saqlagan holda, zamonaviy kontekstda taklif etilishi muhim. Musiqiy cholg'ular moddiy madaniyat mahsuloti hisoblanib, ma'naviy madaniyatga ham aloqadordir [3, 3-b]. Xususan, sozgarlik san'ati bu borada o'ziga xos jihatga ega bo'lib, u lokal o'zlik (mahalliy identiklik) ni aks ettiribgina qolmay balki, umuminsoniy musiqiy estetikaga ham xizmat qiladi.

Hozirda ustalar tomonidan sozgarlik san'atida qo'llanilayotgan zamonaviy yondashuvlar cholg'u sozlarini yasashdagi an'anaviylikni to'liq siqib chiqarayotgan unsur sifatida emas, balki uni to'ldirayotgan texnologik jarayon sifatida qaralmoqda. Shuning uchun sozgar ustalar bu texnologiyalarni uzoq yillardan beri shakllanib kelayotgan an'analar doirasida integratsiya qilishga harakat qilmoqdalar.

Sozgarlik san'ati o'z ichiga materialshunoslik, muhandislik, musiqashunoslik, estetika va ruhiy-ma'naviy qadriyatlarni olgan murakkab, ko'p qirrali jarayondir. Usta-sozgarlar o'z faoliyatlarida qadimiy texnologiyalarni zamonaviy bilimlar bilan uyg'unlashtirib, har bir cholg'uga ruh bag'ishlaydilar. E'tibor berib qaralsa, o'zbek milliy cholg'ulari orasida birorta cholg'u tabiatda tayyor mahsulot (masalan qovoq va h.k.)lardan yasalmaydi.

O'zbek milliy cholg'ularining hammasi sozgar ustalar faoliyatining mahsulidir. Hatto, o'sha o'zidan tovush chiqaruvchi qayroqlarga ham biroz bo'lsa-

da, ishlov beriladi [1, 59-b]. Shunday qilib, so'zgarlik – bu faqat hunar emas, balki ruhiy-estetik maktab, milliy xotira ifodasidir.

So'zgarlik san'atining ijtimoiy-madaniy vazifalari keng qamrovli bo'lib, ular orasida milliy identiklikni saqlash, madaniy vorislikni ta'minlash, musiqa san'ati rivojiga hissa qo'shish va yosh avlodni tarbiyalash kabi funksiyalar muhim o'rin egallaydi. Zamonaviy davrda so'zgarlik san'ati yangi texnologiyalar, akademik yondashuvlar, ilmiy tadqiqotlar va ijodiy laboratoriyalar orqali rivojlanmoqda, biroq an'anaviylikni saqlab qolish zarurati dolzarb bo'lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Zufarov T. *Soz va sozgarlik tarixi*. – Toshkent: Meriyus, 2014. – 327 b.
2. Madraimov A. *Amir Temur va Temuriylar davridagi cholg'ular*. – Andijon: Hayot nashri, 2020–2022. – 115 b.
3. Abdullayeva O. *Ansambl cholg'ularini o'rganish*. – Toshkent: Musiq, 2006. – 87 b.
4. Toshmatov O'., Beknazarov X. *Cholg'ushunoslik*. – Toshkent: 2015. – 147 b.